

Јован Кашић

СТВАРАЊЕ ЛЕКСИЧКЕ НОРМЕ ТОКОМ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

На самом почетку XIX века још није било сасвим извесно како ће изгледати књижевни језик код Срба. Мада је међу присталицама ди-глосије још увек било веома угледних личности (на пример, веома цењени песник и владика Лукијан Мушицки), све више се стицао утисак да ће се књижевни језик ипак развијати на народној основи са извесним примесама црквенословенског (рускословенског) језика. И једно и друго опредељење подразумевало је бар извесно познавање правила рускословенског језика и његовог лексичког фонда, тако да су српским писцима из овог периода стајале на располагању не само речи из српског језика него и из рускословенског, нарочито богатог речима за појмове из апстрактне сфере, а у случају потребе могло се без устезања посегнути и за речима руског језика. Колико год може на први поглед изгледати да су српски писци били у изузетно повољном положају у погледу лексичког богатства које им је стајало на располагању, они су, у ствари, били непрекидно под неком врстом оптерећења приликом избора речи – коју је реч боље употребити – народну, рускословенску или, можда, руску; како поступити у случајевима када речи из ових језика нису биле потпуни синоними или када су се речи истоветне по гласовном склопу у овим језицима употребљавале са различитим значењем. Опредељујући се за један од могућих израза, писци су у исто време испољавали извесно неповерење према оном другом, што је и код њих могло стварати извесни осећај несигурности и сумње у то да ли су одабрали најадекватније решење.

И читаоци често нису били у повољнијем положају; они су, не ретко, морали просто да нагађају из кога је језика нека реч узета и како је треба разумети. Неадекватно опредељење могло је довести и до тога да се текст не схвати онако како је то писац желео. Велика употреба речи и других језичких особина преузетих из црквенословенског претила је

чак да недовољно образованом читаоцу текст учини неразумљивим или, бар, недовољно јасним.¹

Да би се ово мешање лексике двају, или чак и трију, језика свело на праву меру, многи Срби од пера покушавали су да формулишу неке принципе којих би се требало држати, не само приликом преузимања рускословенских речи него и речи страног порекла уопште. Покушаћемо да овом приликом поменемо бар нека од таквих настојања, забележена у делима познатих личности тога времена, или да укажемо на њихове поступке у богаћењу лексичког фонда српског језика.

Већ на самом почетку XIX века значајан углед међу српским интелектуалцима био је стекао Павле Соларић (Велика Писаница 1779 – Венеција 1821) не само садржином дела која је објављивао, него и својим односом према језику и правопису. Пишући о темама о којима је пре њега на српском језику мало писано (географија, геометрија, филозофија и др.), Соларић се, као и други писци из овог раздобља, мучио са неразвијеном терминологијом. Он је сматрао да постојеће празнине у лексици српскога језика треба попуњавати средствима која се у том језику налазе, а само у крајњој потреби посезати за речима страног порекла. Соларић је стога био принуђен да ствара многе речи или да постојеће употребљава са измењеним значењем а сваки од ових поступака чинио је његове текстове теже разумљивим, због чега је писац био присиљен да уз поједина своја дела објављује речнике, објашњавајући у њима значења појединих речи.²

Образовани, учени и за проблеме језика веома заинтересовани митрополит Стеван Стратимировић, нашао се, управо поводом Соларићевог дела, побуђеним да своја схватања о језику изложи Доситеју Обрадовићу, истина у писму, тако да су она практично остала без одјека међу савременицима. Стратимировић је, поред осталог, изнео и свој став према лексици: он се залаже за замену страних речи домаћима, али као термин је боље примити страну реч када не постоји одговарајућа домаћа.

На тај начин, на самом почетку стварања књижевног језика код Срба, у односу према лексици испољила су се међу српским интелектуалцима два става: један, да је потребно стварати нове речи којима би се

¹ О овим темама је у новије време писао и Милорад Павић у својој књизи *Историја српске књижевности класицизма и предромантизма*, Београд 1979 (поглавља *Између три стила и два језика класициста*, стр. 119–131. и „*Средња класа*” и њен језик (*Језичка пракса предромантичара*), стр. 131–141.)

² Искрпан преглед Соларићевог рада и његових погледа на језик налази се у расправи Николе Андрића, *Život i književni rad Pavla Solarića*, Rad JAZU 150, 1902, 103–194.

означавали нови појмови и други, да је препоручљивије прихватити и страни термин неголи га по сваку цену замењивати домаћом, евентуално новосклопљеном речју.³

Покушали смо трагати за тим каква је била даља судбина ових схватања, односно какав је био однос савременика и нешто млађих писаца према лексичком фонду српског језика и богаћењу тог фонда.

Међу писцима који су по свом основном опредељењу били ближи Соларићу налазе се, на пример, Јован Дошенивић (Почитељ код Госпића 1781 – Будим 1813)⁴, Сава Мркаљ (Сјеничак на Кордуну 1783 – Беч 1833)⁵ и Лука Милованов Георгијевић (Осат у источној Босни 1784 – Будим 1828)⁶ од којих је последњој двојници припало угледно место у историји књижевног језика (првом као реформатору азбуке, а другом као човеку који је упутио Вука у акценатску проблематику српскога језика и обележавање његових прозодијских карактеристика). Вероватно да није сасвим случајно да се слични ставови налазе код четворице писаца који су потицали из западних крајева, просторно удаљених од Сремских Карловаца, па самим тим и мање изложених језичким утицајима који су се преко школе ширили из овог града.

³ О Стратимировићевим погледима на језик писано је у неколико наврата нпр. Јован Радонић, *Митрополит Стефан Стратимировић о општем словенском језику*, Јужнословенски филолог I, Београд 1913, 113–122; Теодора Петровић, „Карловачки круг” митрополита Стратимировића, Зборник Матице српске за књижевност и језик, VIII, Нови Сад 1960, 55–65. Овај текст је објављен у Летопису Матице српске, књ. 42, 1838, 120–128. под насловом *Писмо Митрополита Стратимировича Доситею*, а о том писму в. Lionello Costantini, *Note sulla questione della lingua presso i Serbi tra il XVIII e il XIX secolo*, Studi sulla questione della lingua presso gli Slavi, Roma 1972, 163–224.

⁴ О књижевном раду Јована Дошенивића писао је Андра Гавриловић у својој расправи *Први лиричари и естетичари у новијој књижевности српској*, Глас СКА, Београд 1901, LX, 215–283.

⁵ Мада по обиму скромно, дело Саве Мркаља било је често предметом проучавања, а овом приликом поменуо бих само расправе Јована Деретића, *Расправа Саве Мркаља о српским писменима (Њени извори и улога у Вуковој реформи)*, Ковчежић VI, Београд 1964, 1963–187; Александар Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду X, Нови Сад 1967, 161–198; монографски је овај писац обрађен у делима Милоша Окуке 1975. и Вукосаве Опачић-Лекић, *Сава Мркаљ, Живот и дјело*, Нови Сад 1978, 178 стр.

⁶ Још увек су, нажалост, најисцрпнији и најпотпунији подаци које је о Милованову дао Вук у предговору уз Лукин *Опит* (исп. *Скупљени граматички и полемички списи В. С. Караџића II*, 374–383).

Против употребе страних речи у књижевности био је углавном и познати писац из првих деценија прошлог века Милован Видаковић (Неменикуће на Космају 1780 – Пешта 1841). Овај истрајни и устрајни присталица славеносрпскога језика сматрао је да су Срби „многе речи из Славенског... језика узимали, и тако их лепо... посрбили” да се данас (тј. у првим деценијама XIX stoleћа – Ј. К.) употребљавају и у говорном језику градских средина. Речи овог порекла Видаковић и није сматрао страним него као лексиком која се може несметано употребљавати у српском језику. У погледу страних термина Видаковић је био мишљења да их треба задржати, поготово оне „које су и друге просвешчене нације усвојиле.”⁷

Вуков однос према лексици, поготово оној страног порекла довољно је познат и овом приликом о њему можда и не би требало посебно говорити. Поменућемо ипак два његова схватања, поредећи их са Видаковићевим мишљењима о истим питањима. Вук је био толерантнији према турцизмима, док су Видаковићу више сметале ове речи од оних што су долазиле из западних језика. Свакако да овакав Видаковићев став проистиче и из тога што је у крајевима у којима је он живео било далеко мање турских речи него у Србији Вуковог времена. За разлику од Видаковића, а наравно и многих других њихових савременика, Вук је показивао изразиту нетрпељивост према речима рускословенског порекла. Већ од почетка свога рада он је настојао, што је рецимо веома уочљиво у његовим граматикама, да рускословенску лексику замени домаћом, мада се ни он није одмах могао ослободити рускословенског утицаја. Међутим, за разлику од других српских писаца који су лексику рускословенског порекла употребљавали углавном у неадаптираном виду, Вук је непрекидно настојао да свој језик побољша и да лексици којом се служио да српски лик. И у својим полемичким текстовима Вук је често указивао на поједине особине које нису биле српске него славенске, а систематски их је изложио у своме раду *Главне разлике између данашњег Славенскога и Српскога језика*. Наравно, овим радом питање није било дефинитивно решено, обухваћено је свега осам гласовних разлика и десетак појава које се јављају у различитим облицима променљивих речи, тако да ће Вук и касније говорити о овим проблемима. Истом склопу питања припада у извесној мери и рад *Главна свршивања суштествителни и прилагателни имена у српском језику*. Богати спискови речи дати у овоме раду, груписани пре свега према завршецима (сложеница је сразмерно

⁷ Од радова о Миловану Видаковићу поменућу само монографије Павла Поповића, *Милован Видаковић*, Београд 1934. и Јована Кашића, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад 1968.

мало) и значењима требало је да тадашњим списатељима „један пут за свагда” покажу како се граде речи у српском језику, као и да послуже за узор приликом позајмљивања и адаптације речи из других језика, пре свега црквенословенског.⁸ „Вук је тим послом истиснуо облике, које су добивале српске речи словенским завршецима. Ово је била права сврха Вукова при овој радњи, а ту је доиста и постигао врло простим начином (навођењем спискова – Ј. К.), да га је сваки могао врло лако и разумети и схватити” (А. Белић).

Годину дана после Вуковог рада, објавио је Јован Хаџић *Ображавање Србске речи* којим је желео показати „како се читави родови речи ображавају, определити, шта управо у оном виду значе и како се од подобни, у значењу речи разликују.” Хаџићев рад се појавио нешто после Вуковог, али је писац *Ображавања* ипак оспоравао Вуку приоритет у решавању ових питања; за нас је у овом моменту, међутим, интересантније и значајније да су већ половином века и Вукови противници били принуђени да решавају проблеме који су проистицали из преузимања рускословенских речи у српски језик.⁹

Међу писцима који су деловали у првој половини XIX века и настојали да обогате лексички фонд српског језика посебно се истиче Сима Милутиновић Сарајлија, човек који је повремено пријатељевао са Вуком и био учитељ Његошу; Сарајлија је постојећим речима проширивао значења преко граница њихових семантичких поља, па је, на пример, употребљавао *свијести* са значењем *савест*, а реч *накараде* добијала је код њега значење *музика*. Ипак, Сарајлија је познатији као творац нових речи, које је стварао са изузетном лакоћом, али са различитим успехом; има у његовим делима доиста врло успешних речи и по начину творбе и по значењу које им је давао (нпр. *идућност*, *глупеж*, *прекип*), али је још више оних које не само да нису ушле у језик него су, као његова индивидуална творевина, биле и остале неразумљиве.

Код савременика Сарајлија је био и популаран и цењен као песник. Разумљиво је стога што је и његов поступак у лексици оставио значајнијег трага на млађе писце. Постоји у науци схватање да се и у Његошевом језику извештан број речи нашао начињен према утицају и моделима Симе Милутиновића, а на исти начин је понекад творио речи и Бранко

⁸ Ови Вукови радови су прештампани у другој књизи *Скупљених граматичких и полемичких списа*.

⁹ Хаџићевим животом и радом бави се монографија Мираща Кићовића, *Јован Хаџић (Милош Светић)*, књижевна студија, Нови Сад 1930.

Радичевић. Наравно, оба ова писца чинила су то у знатно мањој мери од Симе.

Међу мање познатим песницима Сарајлија је имао далеко приврженијих следбеника. Један од њих је био и Вукашин Радишић, који је, рецимо, у Голубици за 1849. објавио песму *Прича* у којој се налазе и ови стихови: Мома шеће стасита / У облику красиста /.../ Место цвећа бељана / Њој невиност пељана / Селендиву красује /.../ Плод је лепшин миљавост / Душе л' срце смиљавост / итд. Чак је и сам Радишић осећао да његов експеримент знатно прелази границе песничке слободе у творби речи и да су му стога стихови неразумљиви, па је уз овакве стихове стављао објашњења (*лепшин* му је, на пример, значило *девојчин*, *миљавост* је била *милина*, док је речју *смиљавост* означавао „мирисање срца и душе“).¹⁰

Песник Јован Пачић (Баја 1771 – Будим 1849) сматрао је природним да се у грађењу свога песничког израза служи и елементима других језика, па и рускословенског; ипак се у његовим песмама рускословенске особине јављају прилично ретко, а и то њихово скромно присуство обично је условљено потребама стиха (он ће, рецимо, употребити уместо *сунцу* рускословенски лик *солнцу* који му је био потребан због риме за *концу*).

Бранкова поезија одликује се присуством лексике Вуковог Рјечника, речима из различитих дијалекатских подручја, дијалектизмима из Србије, Црне Горе, али и из Дубровника. Бранко уноси и оне речи којих није било у Рјечнику (*странпутица*, *страсан*, *тили*, *бубати*, *ведло*, *крок* и др.). По неким испитивачима таквих речи је било чак око две стотине. Бранко је и сам правио речи; изгледа да су његове творевине: *вратоломство*, *громовница*, *кликотање*, *зузукати* и многи деминутиви, тако чести у његовим песмама.¹¹

Док је Бранко у своје песме уносио доста дијалектизама, Божидар Петрановић (1809–1874) залагао се за селекцију народне лексике, сматрајући да свему што народ говори није место и у књижевном језику – да

¹⁰ Песма је уврштена у *Антологију старије српске поезије* коју је саставио Младен Лесковац (исп. издање у библиотеци *Српска књижевност у сто књига*, књ. 8, Београд – Нови Сад 1964, 201).

¹¹ О Бранку Радичевићу и језику његове поезије писано је доста; поменућемо само неколико радова: Светислав Вуловић, *Бранко Радичевић – прилог историји нове српске књижевности*, Глас СКА XIII, 1899, 1–110 и XIV, 1890, 1–198; Војислав Илић, *Песнички језик Бранка Радичевића*, Нови Сад 1964, 258 стр.; Миливоје Павловић, *Улога Бранка Радичевића у развоју књижевног језика*, Српски књижевни гласник XII, н. с. 1924, св. 4, 277–278; Драгиша Живковић, *Трохеј или јамб Бранка Радичевића у књизи: Европски оквири српске књижевности*, Београд 1970, 147–183.

је Петрановић био у праву види се и из тога што је већина речи са његовог списка дијалектизама остала на нивоу народског изражавања (нпр. речи као што су *оли*, *даклем*, *тизим*, *најприја*, *потла*, *свећер* и др.). У стварању српске терминологије Петрановић је давао предност „славјанском” слоју у лексици, мада му нису била непозната и страна ни настојања хрватских интелектуалаца и њихови поступци у богаћењу књижевног језика новим речима.

Појава Његошевог *Горског вијенца* узима се као један од догађаја којима се доказује победа Вукове реформе, из чега следи као логичан закључак о идентичности, или бар готово истовестности, и њихових погледа на језик, па самим тим и на његову лексику. Овакав закључак био би само делимично тачан. Његош се, наиме, није либио да употреби реч рускословенску у лику у коме се налази у том језику, па и руску, када за то о чему је певао није налазио речи у говору свог родног краја; за таквим речима Његош је морао посезати често, чим би га мисао одвојила од свакодневног и материјалног и понела га у свет размишљања и апстракције. Стога ће оваквих речи бити доста не само у његовом спеву *Луча микрокозма*, него, рецимо, и у *Посвети Горског вијенца*, као и у речи владике Данила или игумана Стефана, двеју истакнутих личности овога дела.¹²

Јаков Игњатовић (1824–1889) иде у ред српских писаца који су остајали верни „народном” говору; он је речи и обрте преузимао из живог, свакодневног језика српске грађанске средине који је у доброј мери био натруњен не само „словенизмима” него и варваризмима уопште.¹³ То значи да се Игњатовићев однос према језику није знатније разликовао од Вуковог, а да неподударности у језику којим су писала ова два наша књижевника потичу отуда што он одражава говор различитих крајева и различитих друштвених средина.

Док је Његошу у његовој мисаоној поезији лексика рускословенског и српкословенског порекла била неопходна за исказивање апстрактне мисли, Јовану Поповићу Стерији, у језику којим личности његових ко-

¹² И Његошев језик је у више наврата привлачио интересовање језичких стручњака. Тако је у Јужнословенском филологу Данило Вушовић објавио расправу *Прилози проучавању Његошева језика* (књ. IX, 95–195), а Михаило Стевановић *Неке особине Његошева језика* (књ. XIX, 17–33). Исти аутор је објавио и *Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца*, Београд 1976 (Посебна издања САНУ CXIII) 144 стр. Александар Младеновић је објавио чланак *Језик Петра Петровића Његоша (Напомене о језику „Горског вијенца”)*, Књижевност и језик XXIV, 1977, св. 1, стр. 137–145) итд.

¹³ Од радова посвећених Игњатовићевом језику најзначајнија је, свакако, монографија Јована Јерковића, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад 1972, 321 стр.

медија говоре и о обичним, свакодневним догађајима, речи преузете из истих извора служе као средство за постизање комичности. Ма колико да коришћење овакве лексике код ове двојице писаца изгледа супротно, оно ипак има једну, веома значајну, заједничку карактеристику – код оба писца (руско)словенске речи се употребљавају само у стилски обележеним ситуацијама, што је јасан знак да су престале бити третиране као саставни део лексичког фонда српског језика, у коме би се могле употребљавати без икаквих ограничења.

Са развојем српског друштва, све јаче су се испољавали и недостаци у стручној и научној терминологији. Они су били нарочито уочљиви у Србији, где се целокупна администрација, образовање, судство итд. обављало на српском језику. Када је 1842. г. основано *Друштво српске словесности*, оно је себи као основни задатак одредило управо попуњавање оваквих празнина. Основна тежња била је да се грчко-латински термини преведу на српски језик. Многи од термина из грчког и латинског језика против којих су устајали чланови Друштва, међу њима и књижевник Стерија, остали су у употреби све до наших дана (нпр. *директор*, *секретар*, *цензор*, *комисија*, *контрола*, *фонд* и др.), али, наравно, има и таквих који су се током времена изгубили (исп. *ексхоратор*, *куратор*, *унтерофицир* и др.). Своје настојање да створе српску терминологију чланови Друштва остваривали су тако што су позајмљивали речи из рускословенског и руског, или су, пак, сами ковали нове речи. Невоља је била у томе што међу њима није било људи који би могли одабрати у довољној мери добро решење; руске и рускословенске речи (нпр. место домаћег узрок предлагано је *причина*, а уместо безумље – *безумство*) или су, опет, предложени преводи невешто сачињени, као што су *постројница* за *архитектура*, *изудица* за *анатомија*, *вештоплес* за *балет*, а *редостав* за *систем*.¹⁴ Вук, који је и сам био почасни члан Друштва, успео је да убеди остале чланове да напусте посао око грађења терминологије и да препусте појединцима да трагају за могућим решењима, која ће време и ширира заједница прихватити или одбацити. Уколико би Друштво наставило да ствара терминологију, оно би својим ауторитетом могло допринети томе да се усвоје и неодговарајућа решења, што би учинило већу штету него корист. Тако је прекинута једна, у основи корисна акција, и ми још ни

¹⁴ У првој књизи Гласника Друштва српске словесности готово на сто страна Друштво је објавило *Независловне речи израђене Друштвом српске словесности* (Гласник I, 1847, 1–99). Исп. и чланак Ирене Грицкат, *Покушај стварања српске научне терминологије средином прошлог века*, Наш језик н. с. XIV, 1964, 130–140.

данас немамо изграђене терминологије за многе области, поготово не такве у чијем би стварању учествовали и језички стручњаци.

Понешто од речи које је предлагало Друштво ушло је у употребу и постало веома фреквентним делом лексичког инвентара, што само потврђује колико је потреба попуњавања лексичког фонда била акутна и проблем добро уочен (међу такве речи спадају и *безусловно, двосмислен, осуда, отпуст, порука, потрес, правобранитељ, пријем, принуда* и неке друге). Несумњиво да је увођењу ових речи у књижевни језик допринело управо то што су се оне нашле на списковима Друштва, без обзира на то ко их је и када створио – њихова чешћа употреба датира управо од времена када су се ти спискови појавили.

Снажан печат даљем развитку лексике, готово од пресудног значаја, дала су два Вукова дела – превод *Светог писма* и друго издање *Српскога рјечника*. Захваљујући у првом реду Вуку „горњи слој” лексике, који се мења са културним тековинама, изједначио се гласовно и морфолошки са народним речима, па је постао приступачнији и прихватљивији, а језику је обезбеђена већа структурална доследност. Адаптацијом су речи обично постајале краће и са мање сугласничких група (исп. *пожелателно* – *пожељно, надежда* – *нада, путешествије* – *путовање* итд.), што је и реченицу учинило мелодичнијом и гипкијом. Понешто је и жртвовано, не увек с довољно оправдања; отклоњена, рецимо, могућност је да се глаголске именице творе и од свршених глагола, а знатно је ограничено и грађење сложеница, често погодних не само да дају посебну значењску нијансу него и да целу реченицу учине краћом и једноставнијом.

Иако су овом приликом и многе личности и многа залагања остали непоменути, ипак се већ од Соларића и Стратимировића оцртавају два односа према попуњавању лексичког фонда српског језика: један, што га је заступао и Соларић, а прихватили и примењивали Сарајлија, Стерија и други, толерантнији према творби речи и други, близак мислима које је изложио још Стратимировић, мање наклоњен стварању нових речи, а више прихватању позајмица. Дефинитиван однос према позајмицама одредио је Вук, чија су схватања уопште, па и она у вези са богаћењем лексичког фонда, постала главним ослоном у даљем одређивању лика књижевног језика. Али поред ове „званичне” струје није без трага нестала и она друга; њу ће у деветнаестом веку наставити писци као што су Змај и Костић, који ће често и сами стварати нове речи што неће бити изграђене у складу са уобичајеним творачким поступцима. Мада су настојања стручњака била усмерена ка подржавању вуковске концепције, и ова друга је наставила да егзистира све до наших дана, чак и у делима угледних и значајних књижевних стваралаца.